

А.А. Назарбекова

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
e-mail: alua_8282@mail.ru

ЭТНОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІ ОҚЫТУДА ҚОЛДАНЫЛАТЫН ТИІМДІ ӘДІСТЕР

Адам танымы қоршаған ортасына, өмір сүріп отырған ұлтына, мемлекетіне, айналасындағы табиғатына, дініне, діліне, ұлттық құндылығы мен ұлттық мәдениетіне, салт-дәстүріне тікелей байланысты. Осыдан келіп әр халықтың өзіне тән, тарихи-әлеуметтік даму ерекшеліктері мен өмір-тіршілігін, тұрмыс-салтын, дәстүрлеріне байланысты дүниетанымдық, рухани-материалдық, мәдени құндылықтарын этномәдени бірліктерден іздестіру – бүгінгі таңдағы өзекті мәселе. Рухани жаңғыруға қарқынды бет алған тұста қазақтың ұлттық құндылықтарын меңгерту, соның ішінде тілдік жүйедегі этномәдени атаулардың мәні мен мағынасын түсіндіру, олардың бастапқы мағынасы қандай болғанын, бүгінгі күнге дейін қалай өзгергенін, тілімізде ұзақ жылдар бойы қай мағынада сақталғанын анықтау терең ізденісті талап етеді. Этномәдени бірліктердің дені материалдық және рухани мәдениет атаулары болғандықтан қазіргі қолданыста жиі кездеспейді. Ал оқушылардың тілдік қорында күнделікті кездескен бұйымдары мен әрекеттері, жағдаяттармен шектеліп келеді. Оның үстіне ғылыми-техникалық прогресс легімен енген шеттілдік сөздермен толығып келеді. Ендеше әрбір қазақ баласы ошак, бақыр, айтұяқ сияқты лексикалық бірліктердің көмескіленген мағынасын түсініп, абдыра мен сандықтың, бесті мен дөнненің айырмашылығын ажырата білуі тиіс. Сол үшін әсіресе қазақ тілі сабағында этнографизмдерді оқытудың оңтайлы тәсілдері жіті зерттелуі қажет. Мақаланың өзектілігі де осы мақсатты көздейді.

Түйін сөздер: этномәдени бірлік, этнолингвистикалық талдау, жобалау әдісі, сатылай оқыту, қатысымдық әдіс, ұлттық құндылық, стереотип.

A.A. Nazarbekova

Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty
e-mail: alua_8282@mail.ru

Effective methods of teaching ethnocultural units

Cognition of a person is directly related to the environment, nation, state, nature, religion, mentality, national values and national culture, customs and traditions. Consequently, today the search for ethnocultural units in ideological, spiritual, material and cultural values associated with the peculiarities of the historical and social development of each nation, its way of life, traditions is an urgent problem. During a period of rapid spiritual revival, the study of Kazakh national values, including the interpretation of the meaning of ethnocultural names in the language system, in order to determine their initial meaning, how it has changed to this day, what meaning remains today requires deep research. Most ethnocultural units are not often used in modern everyday life, since they are the names of material and spiritual culture. And everyday objects and actions of students in the language fund are limited by the situation. Moreover, it is full of foreign words that have entered the stream of scientific and technological progress. Therefore, each student should be able to understand the meaning of ethno-lexical units, such as oshak, baqyr, aytuyak, and be able to distinguish between abdyr and sandyk, besti and donen. Therefore, in the Kazakh language lessons, it is necessary to carefully study the optimal methods of teaching ethnographisms. This is the purpose and relevance of the article.

Key words: ethnocultural unit, ethnolinguistic analysis, design method, step-by-step training, communicative method, national values, stereotype.

Назарбекова А.А.

Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы
e-mail: alua_8282@mail.ru

Эффективные методы преподавания этнокультурных единиц

Познание человека напрямую связано с окружающей средой, нацией, государством, природой, религией, менталитетом, национальными ценностями и национальной культурой, обычаями и традициями. Следовательно, сегодня поиск этнокультурных единиц в идеологических,

духовных, материальных и культурных ценностей, связанных с особенностями исторического и социального развития каждого народа, его быта, традиций, является актуальной проблемой. В период стремительного духовного возрождения изучение казахских национальных ценностей, в том числе интерпретация значения этнокультурных названий в языковой системе, с целью определения их первоначального значения, как оно изменилось до наших дней, какое значение осталось сегодня требует глубоких исследований. Большинство этнокультурных единиц не часто используются в современном обиходе, поскольку являются названиями материальной и духовной культуры. А повседневные предметы и действия обучающихся в языковом фонде ограничены ситуацией. Более того, он полон иностранных слов, вошедших в поток научно-технического прогресса. Поэтому каждый ученик должен уметь понимать значение этнолексических единиц, таких как ошақ, бақыр, айтұяқ, и уметь различать абдыра и сандық, бесті и дөнен. Поэтому, на уроках казахского языка необходимо внимательно изучить оптимальные методики обучения этнографизмов. В этом и заключается цель и актуальность статьи.

Ключевые слова: этнокультурная единица, этнолингвистический анализ, метод проектирования, пошаговое обучение, коммуникативный метод, национальные ценности, стереотип.

Кіріспе

Тілді коммуникативтік-прагматикалық, когнитивтік және лингвомәдениеттік, этикалық, лингвоэкологиялық тұрғыдан қарастырудың концептуалдық негіздерін анықтау, сөздің коммуникативтік сапаларын анықтау – тіл арқылы мәдениетті жаңғырту заманауи лингвистиканың өзекті мәселесі. Дәстүрлі-құрылымдық лингвистикада сөздің мағыналары тура және ауыспалы немесе көпмағыналы деңгейімен шектеледі. Сондай-ақ көне сөз, тарихи сөз, жаңа сөз деп ажыратылады. Ал сөздің нақты тарихи кезеңнің мәдениетін танытатын ақпаратын, ұлттың этникалық болмысын, дүниетанымы мен ақиқатты қабылдау әлемін танытуын айқындауда құрылымдық лингвистиканың елеулі жете бермейді. Сондықтан антропоцентристік бағыттың аясында қалыптасқан этнолингвистика, лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, психоллингвистика ғылымдары сөздің денотаттық, коннотаттық, сигнификаттық мағыналары, бейнелі, жасырын, окказионалды, узуалды мағыналары мен мәдени кодын ашуға мүмкіндік береді. Дәстүрлі-құрылымдық және антропоцентристік парадигмада қатар анықталатын әрбір этномәдени бірліктердің концептуалдық, семантикалық өрісін келешек ұрпаққа таныту, меңгерту рухани жаңғыру үрдісін толықтыратын әрі жетілдіретін батыл қадам болар еді. Сондықтан қазақтың ұлттық болмысын танытатын, көне мәдениеті мен тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін, қазақы дәстүрдің ақиқат бейнесін айқындайтын этномәдени бірліктерді меңгерту ұлттық құндылықтың жалғастығын білдіреді. Осы мүддені көздей отырып, этномәдени бірліктерді оқытудың бірнеше тәсілдерін пайдалану тәжірибесі жасалды. Соның

нәтижесінде айғақталған әдістемелік тұжырымдарды осы мақалада жариялауды жөн көрдік. Мақаланың мақсаты жалпы білім беретін мектептерде 8-9 сынып оқушыларына қазақтың этномәдени атауларын, олардың мән-мағынасын түсіндіру әдістері туралы сипаттама беру.

Материалдар мен әдістер

Әлемдік лингвистикада тіл үйрету әдістемесі жаңа тәсілдерге сүйену арқылы бірқатар жетістікке ие болып жатыр. Мәселен ағылшын тілін екінші тіл ретінде үйретуде этномәдени атаулардың қатарында фразологизмдерді игертудің, олардың мағынасына дайын эквивалент табудың тәсілдері жетік зерттелген. Мысалы, Пимслер әдісі (Paul Pimsleur) (<https://www.pimsleur.com/>), Шахтер әдісі мектепке дейінгі балаларға арналған әдіс (Шехтер, 2016. shekhter.ru.). Драгункин әдісі этномәдени бірлік, яғни ағылшын фразеологизмдерін сөйлемде мағынасына сай дұрыс пайдалану, сөйлем құрылысын дұрыс құрастыру тұрғысынан тиімді әдіс деп танылды (Драгункин, 2018). Петров әдісі тіл тұтынушының ауызша сөйленісін қалыптастыруға негізделді (Петрова, 2009:607). Әсіресе метафоралы қолданыстар, ағылшын тіліндегі перифразалардың мағынасын үйрету, орынды қолдану тұрғысынан қажетті әдіс деп есептеледі. Франк әдісі оқылым дағдысын қалыптастыруды көздеді (Metod_Ili_Franka_English_Fairy_Tales.doc//list-english.ru). Әрбір мәтіннің тұсында тікжақшада аудармасы тұрады. Сондағы таныс емес жаңа сөздерді аудармасына қарап үйрену болып табылады. Бұл әдістің де этномәдени атауларды меңгертуде пайдасы бар, бірақ жаңа атауларды жадыда сақтағанмен оны қолданып сөйлеу дағдысы әлсіз болады.

Себебі бұл әдіс тілді ережесіз үйрету бағытын ұстанады да, сөздік қорды толықтыру мақсатын көздейді. Сонда ағылшын тілінің тұрақты тіркесін тұтас мағынасын түсіне отырып жаттай береді. Умин әдісі моторика мен есту энграммасына сүйенеді (Умин, 2013:51). Осы әдістердің негізі «Puzzle English» әдісінің құрылуына себеп болды (puzzle-english.com).

Қазақ тілін үйретудің де заманауи әдістері қалыптасып келеді. Мәселен balatili.kz әдістемелік электрондық ресурс тақырыптық әдіске негізделеді. Яғни үй жануарлары, апта күні, құстар, т.б. тақырыптар бойынша сөз жаттау, сөз тіркестерін құрау мақсатына бағытталған (<http://balatili.kz/>). Этномәдени атауларды меңгерудегі бұл сайттың ықпалы ерекше. Себебі бұнда жануарлардың қазақша атауын, олардың төлдері мен төрт түлік иесін (пірін) таныуға икемді. Осы секілді <https://kaz-tili.kz/>, <https://www.soyle.kz/>, <http://tilkemel.kz/> сияқты әдістемелік электрондық ресурстар қазақ тілін үйретуді көздейді. Байқағанымызша барлығының әдістемелік тапсырмалары өте ұқсас. Сондықтан қазақ тіліндегі этномәдени атауларды үйрету үшін де осындай әдістерді жинақтап, әрқайсысының тиімді тұстарын іріктеп, нәтижесінде тіл үйретудің кең форматтағы электронды ресурсын дайындауға болады. Осы мақсатта А. Баймурзина шетелдік ғалымдармен ең тиімді әдіс бойынша тәжірибе алмасу нұсқаларын ұсынып келеді (Baimurzina, 2018:800-817).

Бұнымен қоса тақырыпты зерттеу барысында лингвистикалық тұрғыдан этномәдени атаулардың танымдық негіздерін зерттеген профессор Ж.А. Манкееваның зерттеулері (Манкеева, 2014:640), этнолингвистика ғылымының негізін қалаған академик Ә. Қайдардың (Қайдар, 2013:110), дүниенің ұлттық бейнесін тілдік кеңістікте зерттеген профессор З.Қ.Ахметжанованың (Ахметжанова, 2012:250) еңбектері басшылыққа алынды. Ал педагогикалық және әдістемелік тұрғыдан жобалау әдісі бойынша А.А. Сатбекованың (Сатбекова, 2006:48-52), қатысымдық әдіс бойынша профессор Ф. Оразбаеваның (Оразбаева, 2009), сатылайкешенді оқыту әдісі бойынша Н. Оразақынованың (Оразақынова, - Astana-Bilim Agartu (astana-bilim.kz), сын тұрғысынан ойлау әдісі бойынша Чарлс Темпл, Дж Дьюн еңбектері пайдаланылды.

Алдымен этномәдени бірліктердің белгілерін анықтау үшін этнолингвистикалық талдау әдістері қолданылды. Мәселен, тілімізде «мыңқой» тіркесі де, «мыңқой» біріккен сөзі де бар.

Сан есім мен зат есімнен тіркескен «мыңқой»-дың мағынасы көпшілікке айқын түсінікті. Ал «мыңқой» атауы оқушы түгіл ересекке түсініксіз ұғым болары айдан анық. Ендеше мыңқой мағынасын анықтау үшін этнолингвистикалық талдау жасалады. Көнекөз қариялардың аузынан алынған деректерде «малдың мыңқойына көмейкұрт түсіпті» делінеді. Демек мыңқой малдың бір мүшесі екені және ол бет-жақ, көмей тұсына жақын мүше екенін аңғаруға болады. Тарихи, архетиптік зерттеулерге сүйенетін этнографиялық сөздікте: «Мыңқой малдың танау қалқаны ішіндегі торланған кеужір сүйектің иірілген бөліктерден тұратын қағажак атауы. Мыңқойдың қызметі – тыныс жолындағы ауаны сүзіп тазалайды» (Этнографиялық энциклопедия, 2017:855).

Этномәдени мағына-мазмұны сақталған лексикалық, фразеологиялық және паремологиялық бірліктердің мазмұнын ашудың негізгі тәсілі – салыстырмалы-тарихи әдіс екені белгілі. Сондықтан этнографизмдер осы әдіс бойынша зерттеледі. Салыстырмалы-тарихи әдістің басты мақсаты туыстас тілдердің ортақ тіл заңдылықтары мен тілдің тарихи дамуын анықтау. Салыстырмалы-тарихи әдіс гуманитарлық ғылымдардың барлығына тән әдіс болғандықтан зерттеушілері де, ол туралы пайымдар да көп. Салыстырмалы-тарихи әдісті автономды ғылымды зерттеуге бағытталған әдіс деп таныған алғашқы зерттеушілер Г. Гегель (Ойзерман, 2008:520) мен Ж. Руссо (Руссо, 1981:256) пайымдауларына, кез келген ұғымды зерттеу үшін тарихына үңілу керек.

Қазақ тіл білімінде «этномәдени лексика» терминін қолданған профессор Е. Жанпейісовтің зерттеуінде: «Этнолингвистика өзінің бітім-болмысы, табиғаты жөнінен жалпы тарихи категория болып табылады. Себебі ол этностың қазіргісін ғана емес, көбінесе өткенін зерттейді. Ал этностың өткені оның этномәдени лексикасынан айқынырақ көрінеді», – дейді (Жанпейісов, 1994). Демек, этномәдени бірліктер салыстырмалы-тарихи әдіс арқылы анықталады.

Жобалап оқытудың тиімділігін дәйектеген ғалым А.А. Сатбекованың зерттеуінде: «Жобалау әдісі арқылы қазақ тілін оқыту – студенттердің репродуктивті оқу әрекеттерін біртіндеп имитациялық әрекеттерге көтеру арқылы қазақ тілінің заңдылықтарын және қазақ тілінің бай қорында жинақталған ұлттық мәдени мол мұраны студенттің ішкі құндылықтар жүйесіне енгізудің тиімді жолы» деп бағалайды

(Сатбекова, 2006:49). Демек, жобалау әдісі оқушының зерттеуге, ізденуге, өз бетінше білімін шыңдауға бағыттайтын, яғни белгілі бір тақырыптағы жобаны әзірлеу әдісі ретінде зерттеу нысанына алынды.

Сатылай-кешенді оқыту технологиясын қалыптастырған Н.Оразақынованың зерттеуінде: «Сатылай кешенді оқыту технологиясының мақсаты – оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелі, кешенді меңгерту. Бұл технологияның маңызды ерекшелігі – оқушыларды жақсы, жаман, орташа деп бөлмей, тек материалды өте жылдам, баяу қабылдауына қарай тапсырманы 10 деңгейге икемдеу» (<https://tarbie-kz.turbopages.org/tarbie.kz/s/25967>)

Қатысымдық әдістің тиімділігін анықтаған профессор Ф.Оразбаеваның тұжырымы бойынша: «Қазақ тілін үйретуде қатысымдық әдісті пайдаланудың ең тиімді жолы – оның тіке байланысқа негізделіп, адам мен адам қарым-қатынасы негізінде жүзеге асыру» (Оразбаева, 2009:56.)

Этномәдени бірліктерді үйретуде аталған әдістерді пайдалана отырып, олардың тиімділігін анықтап көрелік.

Талдау және нәтиже

Жобалау әдісі бойынша оқушыға этномәдени атаулардың бірі – ошақ ұғымының мәнін анықтау, жоба жасауды тапсыруға болады. Оқушы алдымен ошақтың дәстүрлі-құрылымдық лингвистика аясындағы мағыналарын жинай бастайды. Бұл тәсіл ұғым туралы танымдық (когнитивтік) ақпараттарды жинауға құрылады.

Бірінші қадам – денотаттық мағынасына қатысты мәліметтер жинайды:

Ошақ туралы анықтамалық ақпарат (Жанұзақов, 2008:645):

1. Ошақ – қазан асуға арналған құрал.
2. Ошақтың басты атрибутивті белгісі туралы ақпарат: ошақсыз қазан асылмайды. Сол себепті қазақ тілінде «қазан-ошақ» деп қосарлана айтылады.

3. Ошақтың түрлері туралы ақпарат: темір-ошақ – үш аяқты темірден жасалған ошақ. Көшпелі халыққа көшіп-қонуда қолайлы ошақтың бірі болған. Тасошақ – қазан асылатындай етіп және астына отын салатындай етіп ірі-ірі тастардан жасалған ошақ. Жолаушылар жиі қолданады және жайлауға көшкенде тездетіп ас дайындау үшін жасалады. Себебі күрек т.б. құралдарды қажет етпейді. Жерошақ – жерден қазылған ошақ. Көшпелі халық көшер кезінде

жерошақтың орнын, яғни қазылған жерді көміп кететін болған. Себебі қазақ дүниетанымында қазылған ошақ, қағылған қазық аттылы адамға аса қауіпті деп саналған.

Екінші қадам – ұлттық құндылықтарды танытуға қатысты этносемантикалық мағынасын жинақтайды:

– Ас беру кезінде мал сойылып, ет қазанға салынғаннан кейін, ошақ басында молда дұға бағыштайды.

– «Ошаққа май құю». Ошақтағы отты жандандыру үшін жасалады. Қазақтың салты бойынша, сол үйдің түтінін түтетіп, берекесін келтірсін деген сеніммен орындалатын рәсім.

– Қыздың жасауына қазан мен ошақты қосып берген. Кейде ошақтың үш бұтына деп, оның орнына бүркіт берген. Мұның мәні – бүркіт «қырық қырсықтың бетін қайтарады» деген ырыммен байланысты.

– Малдан алғаш алынған маймен ошақтың құлағын майлаған. Оның мәні «ақ мол болсын, құт арылмасын» дегенді білдіреді.

– Әйелдер ошақтың үш бұтынан асырып отын үймейді.

– Ошақты тебуге болмайды, ошақтың киесі бар.

– Ошақты үрлеп сөндіруге болмайды.

– Нәрестенің кіндігін үйдің құты болсын деп ошақтың түбіне көмген.

Үшінші қадам – ошақтың концептуалды кодын ашады:

Ошақ1 – қазақ халқында отбасы, үй-іші, бала-шаға мағынасында жұмсалған. «Өз ошағы», «ошаққа бас болар азамат». Біреулердің әлдебір отбасына ойран салуын «ошағын талқандады» деумен жеткізеді. Қазақта «отбасы – ошақ қасы, ошақ басы, ошақ бұты» деп келетін ұғымдар да бар. Үй ішінің амандығын тілеуде «ошақтың үш бұты аман болсын!» дейді. Ал, біреуге кіріптар болмай, іздегені өз үйінен табылсын дегені «ошақтың үш бұтына берсін» қолданысымен жеткізеді.

Ошақ2 – төрт түліктің барлығында кездесетін аса қауіпті індетке саналған топалаңның сиыр түлігіндегі кездесетін түрі. Оның ісігін от жағатын ошақтың бұтымен қарып күйдіріп емдейді. Ошақпен емдеуге байланысты ауру атауы да солай аталған.

Ошақ3 – ересек балалардың ойыны. Ойын шарты бойынша ойыншылар саны жағынан тең болып екіге бөлінеді. Сосын тегіс ашық алаң таңдап, ол жерге бөлінген бір топтың ойыншылары түгелімен сиятындай етіп төртбұрыш сызық сызады. Бұл сызық ошақ деп аталады.

Ойынды бастау үшін екі топ ортаға жеребе тастайды. Сызықтан қашықтау жерге барып, бірі ошақтың ішінде тұрып, киіз допты сырттағы ойыншы ұрып, тигізсе ол ошақтың сыртынан шығады. Осылайша ошақтан адам санын азайту арқылы ойын жеңіске жетеді.

Ошақтың перифериялық құрылымы:

Ошақ бәйге – той, ас беруге дайындық кезінде ошақ қазылып болғанға дейін өткізілетін жақын аралықтағы ат жарысы. Ошақ бәйгесі халық арасында «жерошақ бәйгесі», «ошақ майлар бәйгесі» деп те аталады.

Ошақ майлау – асқа дайындықтың соңғы бір-екі күнінде өткізілетін қорытынды мәжіліс. Бұған арнайы мал сойылады, дайындық жайы жоспарланады. Асты ел намысына кір келтірмейтіндей ынтымақпен өткізу бірауызды болуға бәтуаласады. Бұл күні ошақ қазылып, «ошақ майлар» деп аталатын шағын бәйге ұйымдастырылады.

Ошақ пеш – пештің темірден жасалған, дөңгелек пішінді болған түрі. Бұл пеш үй ішінде орналасады. Оған қазан асып тамақ пісіреді әрі үй жылытады.

Ошаққазар – ас берер алдында ел ағалары ақсақалдар туған-туыстың басын қосып, кеңесуі. Бұл кеңесте қанша ел-жұртты шақыру қанша мал сойылуы, үй тігу мәселесі, ошақтың қай жерден қазылуы яғни ас беру мәселесі жан-жақты талқыланады.

Осылайша жобалау әдісі бойынша бір ғана этномәдени атауға байланысты когнитивті аялық білімін шыңдай отырып әрі ұғымның концептуалды жүйесін құрастыра отырып, эмпирикалық, эвристикалық зерттеуге қол жеткізеді.

Енді сатылай кешенді талдау әдісінің этномәдени бірліктерді меңгеруге қаншалықты тиімді екенін талдап көрелік. Біздің ұсынысымыз бойынша мағыналық иерархия арқылы қарапайым түсініктерден күрделі дүние бейнесіне дейінгі мағыналар топтамасын сатылай анықтау мүмкіндігіне қол жеткізуге болады. Бұл тәсіл этномәдени бірліктерді оқытуда атаудың семантикалық өрісін жинауға құрылады.

Жалпыадамзатқа ортақ ұғымдардың мағынасы этномәдени танымда түрлі семантикалық реңктерге боялады, жаңа мағыналар үстемеленеді. Мысалы, қара ұғымының мағыналық өрісін сатылай кешенді талдау әдісі арқылы анықтайтын болсақ:

Бірінші саты – қара түс – күйенің, көмірдің түсіндей бояуды білдіреді. Осы негізгі мағынадан туындайтын көпмағыналылық таралады.

Екінші саты – қара – көлеңке секілді бір нәрсенің көлемі, мөлшері (алыстан бір қара көрінді; жаудың қарасы анықталды).

Үшінші саты – қара – арам ниет, зұлым. (қара ниет, қара ой, қара идея, істің ақ пен қарасы).

Төртінші саты – қара – қайғы, қасірет (қара жамылу, басына қара бұлт үйірілу), қара – масқара болу, абыройсыздық (қара бет болу, жүзіне қара салу, абыройына қара күйе жағу).

Көпмағыналылықтың ұлттың танымда стереотиптелуінің негізінде «қара» ұғымы этномәдени бірлік ретінде қолданысқа енеді.

Бесінші саты – қара – ірі мал (ірі қара, қалың мал он бес қараны құрайды).

- қара – қарапайым адам, халық (қара киер құрақты, қара қазақ, қарадан шыққан бала).

Этномәдени атау ретінде сакралды мағынаға да ие бола алады:

Алтыншы саты – қара – киелі (қара шаңырақ).

Ұлттық танымда «қара» образ жасау, бейнелеу, яғни көркемдік модель жасауда белсенділікке ие болғаны анықталады.

Жетінші саты – қара – майсыз, арық мағынасында (қара кесек ет (майсыз ет), қара ала шыжық (құр майсыз еттен жасалған қуырдақ), қара сирақ болу (арықтау, жүдеу)).

қара – құнарлы мағынасында (қара от – қуаты мол, ащы өсімдікті құнарлы жер; қара сорпа – етті ұзақ қайнатқан құнарлы сорпасы).

Қатысымдық әдістің этномәдени бірліктерді оқытудағы тиімділігіне тоқталар болсақ, негізінен ауызша коммуникацияда айтылатын, қазақы дәстүрге сай қолданыстарды іріктеу тапсырмалары арқылы қолжеткізуге болады. Біздің ойымызша этномәдени атауларды меңгертуде қазақтың классикалық көркем шығармаларының аудиокітабын тыңдап, ондағы алғыс, қарғыс сөздерін, мақтау, даттау сөздерін, сәлемдесу, қоштасу, көрісу, қонақ күту сияқты диалогтік қатынасы айқын көрінетін жағдаяттағы этномәдени бірліктерді теру жинау қатысымдық әдісті жүзеге асыруға септігін тигізеді. Жиналған материалды тәжірибеде қолдану, тілдік қатынаста пайдалану сияқты тапсырмалардың берілуі қатысымдық әдістің орындалғандығын байқатады. Мысалы:

– қуанышты сәттерде: *қуаныш ұзағынан болсын, құтты болсын* т.б.

– мерекелерде: *мереке құтты болсын, мерейлерің өссін* т.б.;

– жиын-тойларда: *той құтты болсын, той-тойға ұлассын, тілеу қабыл болсын* т.б.;

– алыс сапарға аттанғанда: *аман барып, сау қайт, жолың болсын, Қызыр ата қолдасын;*

– қиын сапардан келгенде: *кеткенің келіп, кемтігің толсын* т.б.;

– қиын-қыстау сәттен өткенде: *бас аман болсын, денің сау болсын* т.б.;

– көңіл сұрағанда: *шипасын берсін; ауырған да бір, аунап тұрған да бір* т.б.;

– қайғысына ортақтасқанда: *арты жақсы болсын, бастарың аман болсын;*

– жаңа киім киген адамға *киімің тозғыш, өмірің озғыш болсын; игілігін көріп, өзің тоздыр; өз иығыңда жүріп тозсын; киімің кіршең болсын* т.б. тілек айтуы стереотиптенген этномәдени қолданыстар болып саналады.

Демек, қатысымдық әдіс коммуникацияда айқындалатын этномәдени клишелер мен ұлттық құндылықты танытушы стереотиптелген штамп қолданыстарды жинауға құрылады. Лингвистикалық тұрғыдан этномәдени бірліктердің құрамына сөзден бастап, тұтас мәтін де енеді. Этномәдени бірліктердің басты ерекшелігі – мазмұн межесінде – ұлттың мәдениеті мен құндылығын таныту, тұрпат межесінде – эквивалентсіз болу. Этнолексемалар қазіргі жалпыадамзаттың мәдениетті емес, ұлттың өткен тарихындағы рухани және материалдық болмысын танытушы ұғымдар мен категориялардың мазмұнын білдіреді. Мәселен, «кесек лақтырар» сөзі – қазіргі күнделікті қолданыста кездесе бермейтін, тіпті ұмытылып бара жатқан этномәдени бірлік. Кесек лақтырар – қыстағы қар суы мен топырақтың ылғалдығын анықтауға қатысты жасалған ырым. Көктемгі егіске дайындалатын кезде жасалған. Егер лақтырылған кесек топыраққа терең батса, онда егін түсімі көп болады деп сенген. Осы атаудың өзі қазақтың тұрмыс-тіршілігінен үлкен тарихи ақпарат береді. Демек, кесек лақтырар этнолексемасы қазақ халқының отырықшылық заманында, егін шаруашылығы кеңейген кезеңде қалыптасқан. «Кесек лақтырар» сөзі қазақ халқының Ұлы дала иесі екенін дәлелдей түседі, себебі, жердің бойындағы ылғалды анықтауы, мезгіл бойы болатын амалдардың ретін аңғаруы, егіннің салу уақытын байқауы осындай ырымдармен дәйектеліп отырады.

Этномәдени бірліктерді салыстырмалы-тарихи әдіс бойынша талдағанда мағына дифференциалдау тәсілі тиімділігімен ерекшеленіп, этнографизмдердің көпмағыналылыққа ие болу қызметтерін айқындады. Мысалы, қазақтың көне сөзі – бақыр. (Т.Жанұзақов 2008:103)

Бақыр1. Қазіргі таным бойынша бақыр – бір тиыннан бес тиынға дейінгі металл ақша. Бір мен бес тиынды қара бақыр деп айтатынымыз

олардың мыстан (күміс емес) жасалатыны, түсі қарайып кетуіне байланысты болса керек. Сондай-ақ бір мен бес бақырдың құны ділда секілді емес, көп дүние сатып ала алмайсыз. Осыдан барып, бақыр, қара бақыр сөзіне құнсыз, бағасыз, арзан ұғымдары келіп үстемеленді.

Бақыр2 – бос, арзан, бағасыз. Мысалы, Жақсыға айтқан сөзің алтын болар, жаманға айтқан сөзің бақыр болар. Бақыр көңілім жай болмас, Ақсақалдық қылмасам. Тілегім қабыл бола ма әділдікпен тұрмасам (К.Әзірбаев).

Бақыр3 – ертеде кен өндіру ісінде әсіресе алтынды шайқау арқылы өндіруде қолданылған мыстан жасалған, тұтқасы жоқ, жайпақтау ыдыс. Оған алтын кенін салып, су құйып шайқап, төгеді. Ыдыс түбінде алтын шөгінділері қалады. Қазақтың әдеби тілінде «алтын шайқау» сөзі осыдан қалған. Зергерлер бұл ыдысты «оқбақыр» деп те атаған.

Бақыр4 – мыстан жасалған, асып қоюға арналған бауы бар, ас пісіруге қолданылатын шағын қазан. «Бақыр қазан қайнаса, бәріміздің бағымыз» деген сөз осыдан туған. Жаугершілік заманда сарбаздар қолданатын, күндерін үнемі желдің өтінде, ашық аспан астында өткізетін малшылар қолданатын шағын ыдыс ретінде ұлттық санада сақталған.

Бақыр5 – шұңғылдау келген, сабы бар мыс ыдыс. Әдетте су құю үшін, отқа май құю үшін қолданады. Қазақ ертегілерінде «Мен бақыр алып, күйеу ырымын жасап, отқа май құйдым» деген сөздер кездеседі. Қазіргі қолданыста бақыраш деп те қолданады.

Бақыр6 – құдықтан су алуға арналған мыстан жасалған шелек. Қалдыбақыр деп те атайды. Қазақ совет энциклопедиясында: «бұрынғы кезде металдан жасалған шелекті бақыр деп те атаған» деп көрсетілген.

Осыдан шығатын қорытынды, бақыр – мыстан жасалған бұйым семасынан туындаған. Оған басты дәлел мыстан әртүрлі бұйымдар жасайтын шеберді (ертеректе мыскер деп те атаған) бақыршы дейтін болған. Сондай-ақ далалы жерде ас әзірлеушіні де бақыршы деп атаған. Демек, қазақ мәдениетінде мыс пен бақыр – ортақ ұғымдар. Мыстың бағалы емес, табиғи түсі бар (қызыл), тез тотыққыш (сондықтан қара түс береді), оңай өнделетін (тез иіледі, майысады) жеңіл (көшпенді үшін тиімді), зиянды элементтер бөлмей, ұзақ сақтауға бейімді (тамақ бүлінбейді, сасымайды), жарамдылығын жоймайтын (суыққа төзімді, таттанбайды) қасиеттерін қазақ халқы жіті аңғарғаны байқалады. Демек, мыстың арзан метал болса да,

тұрмыста ең қажетті бұйымдарды жасау үшін қолданылатын темір екенін танытатын БАҚЫР сөзі осындай салыстырмалы-тарихи әдістің мағына дифференциалдау тәсілімен анықталып отыр.

Келесі этномәдени атау – айтұяқ (Жанұзақов, 2008:27)

Айтұяқ1 – жылқы түлігінің әспеттелген поэтикалық атауы, метафоралық образ. Қазақ төрт түлікті *ашатұяқты* (қой, түйе, сиыр) айтұяқ немесе *жұмыртұяқ* деп үлкен екі топқа бөлген. Жылқыны айтұяқтыға жатқызады.

Айтұяқ2 (БОЗ ҚАСҚА ШАЛУ) – Тәңірге жалбарынып, құрбандыққа ерекше нышаны бар жылқы сою. Қазақы этномәдени ортада кез келген жылқыны емес, керісінше айрықша нышаны бар жылқыны құрбандыққа шалу дәстүрі болған. Сондай нышаны бар малды, ай тәңірге құрбандыққа шалғанда, құрбандық қабыл болады деп түсінген. Тіршілігінің түп қазығы төрт түлік малдың тұяғы мен мүйізін табиғаттың өзге құбылыстарына емес, тек айға ғана теңеуі қазақ қауымының айды ерекше құрмет тұтып, одан мал басының амандығын тілеп, табынумен байланысты. Мұндай жағдай олардың тыныс-тіршілігінің әр қырынан байқалады. Мәселен, көшпелілер үшін құрбандықтың ең үлкені *айтұяқ* және *боз қасқа*. Өзі ақ, тұяғы ай сықылды жылқы төрт түлік малдың ішінде тәңірлерге, ата-бабалар аруағына бағышталып союға ең лайықты деп саналған және бұл дәстүр сонау сақтар мен ғұндар заманынан жалғасып келе жатыр. Демек, этномәдени бірліктер өз бастауын көне түркілік танымнан (наным-сенім, тотемдік, тәңіршілдік түсініктерден) алады. Содан өрбіген қазақы дүниетанымнан материалды және рухани мәдениет өзге ұлтта кездеспейтін этникалық дүниенің бейнесін қалыптастырады. Этномәдени атауларды оқытуда мағыналық ажыратылымын талдау, лексика-семантикалық топтарын жасау, одан тарайтын тіркестерді анықтау әрқайсысының мағынасын аша отырып, ортақ белгісін табу, этномәдени атауларды жаңғыртуға септігін тигізеді. Әрине, зат пен ұғым қолданыстан шыққаннан кейін, ұмытылып, жойылатыны хақ. Қолданыста жоқ екен деп, көне ескіліктерді ұмытуға болмайды. Осы тұста, қолданыстағы белсенді сөздердің мағыналық дифференциациясын талдай отырып, ескіліктерді қайта жаңғыртуға мүмкіндік туады.

Салыстырмалы-тарихи әдіс бір тілдің ішіндегі бірліктердің тарихи даму үдерісін зерттеуге негізделеді. Тіл бірліктерінің ішіндегі әсіресе сөз мағынасының дамуында кеңею және

тарылу процестері болатыны айқын. Этномәдени атаулар тілдік қолданыста үнемі түпкі (тура) мағынасында жұмсала бермейді. Бейнелі тілдік оралымда, фразеологиялық тіркесте белгілі бір мағыналық реңкке ие болады. Осылайша этномәдени атаулардың екінші мағынасы пайда болып, мағына кеңею үдерісі қалыптасады. Мысалы, ашамайдың бастапқы мағынасы «нар немесе басқа да бір өркешті түйелерді ерттеуге қолданылатын әбзел атауы» болған. Кейін ашамайдың қолданысы кеңеюіне байланысты «ер баланы мініске үйрету үшін атқа салынатын ер» мағынасында жұмсалып, «Ашамайға мінгізу» этномәдени атаудың қалыптасуына негіз болған. Байқағанымыздай заттық мәдени атаудың қолданыс қызметіне қарай мағыналық динамикасы да тілде көрініс тауып отырады.

Кейде тілімізде бар этномәдени атаулардың тілдік қолданыста сиреуіне байланысты, тіпті сол салт-дәстүрдің қолданыстан шығуына, яғни жойылуына байланысты сөздің мағынасы да жоғалады. Мысалы, қазіргі қазақтың танымында байтал – «үш жасқа толған ұрғашы жылқы малы» деген мағынада қолданылады. Ал ертеректе байтал – қалыңмал беру кезінде негізге алынатын өлшем атауы болған. Яғни қалыңмалға еркек құнанды емес, өсіп-өнетін ұрғашы мал – байталды қосса, қалыңмал құны жоғары деп есептелген. Сондықтан құдалық сөйлесуде, қалыңмал көлемі байталмен есептелетін болған. Қазақта дүниеге бала келгенде «*Қойшы ма?*», «*Жылқышы ма?*» деп сұрайтын салт бар. Бұл көз тимесін деген ниетпен «*Ұл ма?*», «*Қыз ба?*» деген сұраудың жұмбақтап айтылған түрі. Мұндағы қойшы – ұл, яғни қой бағатын ұл деген мағынада болса, жылқышы – қыз бала. Қыздың қалыңмалына бұрыннан қалыптасқан ғұрып бойынша 47 байтал немесе 37 байтал немесе 27 (әрі қарай 17, 9 болып жалғаса береді) жылқы беріледі. Сонда қыз бала әке-шешесіне байтал әкелетін жылқышы болып шығады (<http://argymaq.kz/archives/1175>). Байқағанымыздай, этномәдени атаулардың мағынасы тілдік қолданыста болу/болмауына тікелей байланысты екен. Этномәдени атаулардың өзі ұлттың салт-дәстүрі, жосын-жоралғысы, ырым-тыйым болса, олар уақыт өте келе ұрпақтан-ұрпаққа таралмай қалып, ұмытылса, мағына да жойылады. Мәселен, қазір шұғыл хабар берудің сан алуан түрі бар. Ал ертеректе жедел хабар алмасудың классикалық түрі – ат шаптыру болған. Осыдан барып, ауылға шауып кіруге болмайды, «жаман хабар келді» деген мағынаны білдіреді. Қуанышты хабар жеткізу үшін шауып

келетін болса, «сүйінші» деп айқайлап шабу керек деген мағыналар көне ескіліктер ретінде санада сақталып тұр. Ал «ат шаптырудың» хабар алмасу мәні қолданыстан шыққаннан кейін «бәйгедегі аттар жарысы» мағынасында түсініле бастағаны бәрімізге белгілі. Осылайша кейде тілдің тұрпаты қалғанмен, бастапқы мағынасының орнына жаңа мағыналар үстемеленіп жатады. Этномәдени атаулардың семантикалық дамуында болатын осындай үдерістерді салыстырмалы-тарихи әдістер арқылы анықтау тиімді деп есептеледі.

Қорытынды

Қорыта келгенде ұлттық мәдениетімізді дамытудың, мәдени мұраларымыздың мәнін түсінудің, тарихты зерделей отырып, жан-жақты дамыған рухани мәдениетті жеке тұлға тәрбиелеудің мәнісі тереңде жатыр. Этномәдени бірліктерді оқыту арқылы ұлттық құндылықтарды жаңғыртуға, оқушының танымдық қабілетін дамытуға, өз ұлтының мәдениеті мен этнобірліктердің табиғатын тану арқылы

ақпараттық-танымдық құзіреттіліктерін жетілдіруге ықпал жасаймыз. Мектеп оқушылары мәтінде кездескен түсініксіз сөздерге мән бермей оқып кете береді. Көбінесе ондай сөздер этномәдени атаулар болады. Себебі этномәдени атаулар, мәселен, материалдық және рухани мәдени атаулар қазіргі қолданыста болмағандықтан, көзбен көріп, қолмен ұстамағандықтан атауы да қазіргі күнделікті лексиконда кездеспегендіктен танылмауы мүмкін. Сол бейтаныс атаудың мағынасын іздеу, ұмтылдыру үшін оқушыларды көне этномәдени ұғымдармен таныстырып, мәтінде кездескен әрбір этнографизмдер туралы толық ақпарат, концептуалды білім беруіміз қажет. Ол үшін оқушыны жалықтырмайтындай әдіс-тәсілдер қолданған абзал. Мақаламызда этномәдени атауларды оқытудың бірнеше тәсілін ұсындық. Демек, этномәдени бірліктерге тән қасиет семантикалық өрісінің кеңдігі, концептуалдық құрылымын құрайтын танымдық ақпаратының мол болуы оқушыға іздену, зерттеу, материал жинау тәсілдеріне құрылған тапсырмалармен меңгерту тиімді екені анықталды.

Әдебиеттер

- Pimsleur Method™ ... learning languages online has never been easier. Core Lessons. [Электронный ресурс].- <https://www.pimsleur.com/>
- Шехтер И.Ю. Живой язык. – М., 2016. [Электронный ресурс]. shekhter.ru.
- Драгункин А.Н. Замечательный учебник английского языка для всех. – СПб.: Издатель: Супер Издательство Язык курса, 2018
- Петрова, А.В. ПЗО Новый самоучитель английского языка: практический курс. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. – 607 с.
- [Электронный ресурс]. – Metod_Ili_Franka_English_Fairy_Tales.doc // list-english.ru»
- Умин Е.А. Иностраный – легко и с удовольствием. – М., 2013. – 51 с.
- [Электронный ресурс].- puzzle-english.com»
- Vaimurzina A. The role of the Russian language in the determination of Kazakh students | El papel de la lengua Rusa en la determinación de los estudiantes Kazajos. Opcion 35(Special Issue 23). – С. 800-817.
- Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2014. – 640 б.
- Қайдар Ә. Қазақтар ана тілі әлемінде: Табиғат. III том. – Алматы, 2013. – 110 б.
- Ахметжанова З.К. Очерки по национальной концептологии. – Алматы: Елтаным, 2012. – 250 с.
- Сатбекова А.А. Қазақ тілін жобалау әдісі арқылы оқыту жүйесінің дидактикалық ұстанымдары // Білім – Образование. №3 (27) 2006. – 48-52 б.
- Оразбаева Ф. Тіл әлемі. – Алматы, 2009.
- Оразақынова Н.А. Сатылай кешенді оқыту технологиясы бойынша көшпелі сабақ // [Электронный ресурс].- Astana-Bilim Agartu (astana-bilim.kz)
- Қазақтың этнографиялық категориялар ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Этнографиялық энциклопедия. III том. – Алматы, 2017. – 855 б.
- Ойзерман Т. Кант и Гегель. Опыт сравнительного исследования. – М., 2008. – 520 с.
- Руссо Ж. Педагогические сочинения / под ред. Г. Джибладзе. – М., 1981. – 256 с.
- Жанпейісов Е. Этнолингвистика // Ана тілі. – 1994. – № 3. – 20 қаңтар
- Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы, 2008.
- <http://argymaq.kz/archives/1175>

References

- Ahmetzhanova Z.K. (2012) Ocherki po nacional'noj kontseptologii. [Essays on national conceptology]. Almaty:Eltanym, p.250.
<http://argymaq.kz/archives/1175>
- Baimurzina A. The role of the Russian language in the determination of Kazakh students | El papel de la lengua Rusa en la determinación de los estudiantes Kazajos. Opcion 35(Special Issue 23), c. 800-817 (in English)
- Dragunkin A.N. (2018) Zamechatel'nyy uchebnik angliyskogo yazyka dlya vsekh. [Super Publishing Course Language] SPb: Izdatel': SuperIzdatel'stvo YAzyk kursa (in English)
- Janpeyisov E. (1994) Étnolingvístika. [Ethnolinguistics] Ana tili. – № 3, – 20 qañtar (in Kazakh)
- Mankeeva J. (2014) Qazaq til biliminiñ máseleleri. [Problems of Kazakh linguistics] – Almaty, p.640 (in Kazakh)
- Metod_Ili_Franka_English_Fairy_Tales.doc // list-english.ru
- Orazbaeva F. (2009) Til álemi. [The world of language] Almaty. (in Kazakh)
- Orazahynova N.A. Satylaj keşendi oqytu tehnologiyasy bojinşa köşpeli sabaq. [Field lessons on the technology of step-by-step integrated learning] // Astana-Bilim Agartu (astana-bilim.kz) (in Kazakh)
- Oyzerman T. Kant i Gegel'. (2008) Opyt sravnitel'nogo issledovaniya. [Comparative research experience] Moscow, p. 520. (in Russian)
- Petrova, A.V. (2009) PZO Novyy samouchitel' angliyskogo yazyka: prakticheskiy kurs [New self-instruction manual of the English language: practical course]. M.; ACT: Astrel'; Vladimir: VKT– 607. (in English)
- [Pimsleur Method™ ... learning languages online has never been easier. Core Lessons] (in English) <https://www.pimsleur.com/puzzle-english.com>
- Qazaq tiliniñ túsindirme sózdigi / Jalpı redakciyasın basqarǵan T.Januzaqov. [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. Almaty (in Kazakh)
- Qajdar Á. (2013)Qazaqtar ana tili áleminde: Tabıǵat. [Kazakhs in the world of their native language: Nature]. Volume III. – Almaty p.110. (in Kazakh)
- Qazaqtyñ étnografıyalıq kategorıyalar uǵymdar men ataularınıñ dástúrlı júyesi. Étnografıyalıq énciklopediya. [The traditional system of concepts and names of Kazakh ethnographic categories. Ethnographic encyclopedia]. Volume III. – Almaty, (2017) p.855. (in Kazakh)
- Russo ZH. (1981) Pedagogicheskiye sochineniya / pod red. G. Dzhibladze [Pedagogical works]-Moskva, 256p. (in Russian)
- Satbekova A.A. (2006) Qazaq tilin jobalau ádisi arqılı oqıtu júyesiniñ didaktikalıq ustanımdarı. [Didactic principles of the system of teaching the Kazakh language by design methods] //Education. №3 (27), p 48-52. (in Kazakh)
- Shekhter I.YU. (2016) Zhivoy yazyk. [Living language] (in Russian) shekhter.ru.
- Umin Ye.A. (2013) Inostranny – legko i s udovol'stviyem. [Foreign – easy and fun]. Moscow, p.51.(in English)